

Зміни рівня освіти найбільших етносів України
(за даними переписів населення 1989 і 2001 рр.):
традиція чи модернізація

Рівень освіти населення є одним з визначальних критеріїв визначення його соціального благополуччя. Наявність можливостей забезпечення належної освіти всім верствам населення, коригування відповідності одержаного професійного фаху вимогам часу, реалізація волевиявлення громадян держави в освітніх питаннях – все це засвідчує розвиненість соціуму.

Коли йдеться про багатонаціональне суспільство на порядок денний виходять питання, пов'язані з гарантуванням прав і можливостей представникам різних етносів. Саме освіта (передусім її рівень і, відповідно, якість) виступає одним з каталізаторів реального дотримання доктрини соціокультурного і політичного рівноправ'я титульного етносу та інших національних груп. Науково визнаним є той факт, що рівень освіти етносів є одним з головних чинників, який відображає характер соціально-економічного розвитку народів.

Немаловажним є розуміння ступеню впливу модернізаційних процесів (індустріалізації та урбанізації) на традиційну сферу життєдіяльності етносів (пріоритетні види занять, етнокультурні ознаки). Такий підхід дозволяє не тільки зафіксувати зміни в етносоціальній структурі населення, але й зрозуміти мотиваційні аспекти досліджуваних процесів, пов'язані з поширенням урбанізаційних тенденцій, зростанням рівня соціальної мобільності, розширенням спектру соціальних зв'язків.

Отже, метою наукової розвідки є вивчення змін, що відбулися в освітньому рівні представників найбільш чисельних етносів України періоду 1989-2001 рр. та визначення співвідношення впливу традиційного та модерного у зазначеній сфері.

Об'єктом дослідження стали найбільші за чисельністю представників етнічні групи України. Предметом вивчення є: динаміка кількості осіб з різним рівнем освіти у складі найчисельніших етносів, вплив комплексу факторів на виявлені структурні зміни та їх значення для перспектив соціального розвитку етнічних груп.

Дослідження охоплює всю територію сучасної України. Хронологічно основну увагу приділено періоду з 1989 по 2001 рр. Граничними виступають дати проведення останнього Всесоюзного та першого Всеукраїнського загальних переписів населення, підсумкові статистичні дані яких стали основою джерельної бази предметного аналізу.

Поза всяким сумнівом формулювання проблеми в заявленому тематичному ключі передбачає врахування наукового досвіду у вивченні проблеми як істориками, так і соціологами. В статті осмислюється етнічний вимір соціокультурних процесів. Тому необхідним є залучення теоретичної бази, сформованої не тільки історичною наукою, але й історичною соціологією – порівняно новою галуззю історичного знання, перспективність розвитку якої визначається необхідністю аналізу всього спектру соціальних характеристик, властивих різним, історично обумовленим групам людей (в т. ч. етносам).

Наукова інформація з етнічної проблематики характеризується відсутністю системного вивчення різних етапів соціокультурного розвитку етносів України. У зазначеному контексті серед основних проблем водночас з дослідженням історії формування національного складу населення, урядової національної політики здебільшого вивчалися особливості етномовних змін та етнографічні традиції. У той же час майже не зверталася увага на етнонаціональні аспекти освіти.

Винятком із загальної тенденції слід назвати праці видатного вітчизняного етнолога В.І. Наулка, які стали першими ґрунтовними дослідженнями, що відрізнялися комплексністю і системністю предметного аналізу [1]. Важливе місце в роботах вченого відведено вивченню етносоціальних та етнокультурних питань, які мають безпосереднє відношення до аналізу динаміки рівня освіти різних етносів України у другій половині ХХ ст.

Сучасні історичні дослідження, здійснені за етнічною тематикою, також не відрізняються приділенням належної уваги вивченню освітніх характеристик етносів. Подібна інформація зустрічається в монографічних та періодичних наукових виданнях, але майже виключно у зв'язку з аналізом етномовних процесів, які по суті є пріоритетною дослідницькою проблемою [2]. Навіть при вивченні рівня освіти представників різних етнічних груп України основний акцент робиться на визначенні ідеологічних засад етносоціальних та етнокультурних процесів радянських часів, а також їх наслідків для сучасної української держави.

Більш докладно і менш суб'єктивно розглядаються освітні характеристики етносів у працях з етносоціології [3]. Однак такі дослідження не передбачають врахування історичного контексту проблеми, пов'язаного з порівняльним ретроспективним аналізом та врахуванням соціально-політичних умов розвитку українського суспільства на різних історичних етапах.

В цілому у вітчизняній історичній науці етнонаціональний аспект освіти не вивчався системно і комплексно. Інтенсифікація досліджень за вказаним напрямом має посприяти визначенню особливостей

соціокультурного розвитку етнічних груп у контексті набуття їх представниками різних рівнів освіти.

Змістовну інформацію щодо досліджуваної тематики надають підсумкові видання загальних переписів населення, програмами яких серед багатьох інших питань передбачалося й визначення освітнього рівня найбільших етносів України. Принагідно слід згадати про основні аспекти методології переписів щодо проблеми дослідження.

Як відомо, під час проведення переписів застосовувався метод самовизначення, що, зокрема, знаходило вираз у фіксуванні національності (народності), яку зазначав сам респондент. При цьому національність дітей визначалася батьками. Такий методологічний підхід в цілому принципово не впливав на порівняно високу об'єктивність одержаних даних. Слід додати, що протягом досліджуваного періоду перелік національностей, що містився у словниках національностей і мов, поступово збільшувався: якщо у 1989 р. він містив 128 найменувань національностей та 117 назв мов, то у 2001 р. їх кількість зросла відповідно до 132 та 119. Зрозуміло, що переважна більшість етнічних груп, які проживали в Україні, були малочисельними за кількістю представників. В етнодемографічних та етносоціальних дослідженнях є сенс аналізувати соціально-демографічні процеси, які характеризували найбільші етноси країни, оскільки саме вони формували визначальні риси суспільного розвитку в цілому.

Наступним методологічним моментом, що має відношення до предмету дослідження є тлумачення освітнього рівня населення. Науковцям, при порівнянні даних про освіту населення України за даними двох останніх переписів населення слід враховувати реформу 1996 р., внаслідок якої в Україні відбулися зміни у класифікації рівнів освіти. Стара структура (вища, незакінчена вища, середня спеціальна, середня загальна, неповна середня та початкова освіта) була замінена новою (повна вища, базова вища, початкова вища, повна загальна середня, базова загальна середня, початкова загальна середня освіта), а технікуми, коледжі, училища почали вважатися вищими навчальними закладами. Важливо також враховувати, що в підсумкових таблицях (як в опублікованих збірниках, так і в архівних справах) Всесоюзного перепису 1989 р. розробка даних по рівню освіти здійснювалася щодо всього постійного населення віком від 6 років і старше, а у публікаціях Всеукраїнського перепису 2001 р. – щодо постійного населення віком від 10 років і старше. Тому ретроспективне порівняння даних буде коректним з урахуванням приведення запропонованих переписами даних до загального знаменника (більш логічним вбачається віковий інтервал від 10 років і старше). Немаловажним є й оперування статистичною інформацією щодо рівня освіти молоді, яка уособлює соціально-демографічний потенціал суспільства.

Загальна картина характеризується наступними особливостями: населення УРСР кінця 1980-х рр. (особливо зайняте у виробничій діяльності)

мало високий освітній рівень, на той момент вітчизняна система загальної освіти відрізнялася помітними досягненнями. Весь попередній післявоєнний період відзначався постійним зростанням рівня освіти населення. Цей процес відбувався цілком у руслі соціально-культурних урядових рішень та стимулювався урбанізаційними змінами у суспільстві, що також сприяло поширенню вищої освіти серед громадян СРСР і союзних республік.

У першу чергу це стосувалося молоді: якщо у 1959 р. на 1000 молодих осіб віком від 16 до 29 років тільки 17 осіб мали повну вищу освіту, то до 1989 р. цей показник зріс до 70 осіб на кожну 1000 молоді [4]. Щодо неповної вищої освіти, поширення її теж характеризувалося інтенсивністю: показник зріс з 15 до 38 осіб на кожну 1000 молодого населення республіки. Кількість осіб з середньою спеціальною освітою відповідно зросла з 60 до 206 осіб, з середньою загальною освітою – з 136 до 463 осіб. Закономірним стало зменшення показників щодо неповної середньої освіти - з 417 до 209 осіб та початкової освіти – з 295 до 11 осіб. Отже, в цілому зростання рівня освіти населення УРСР було доволі інтенсивним (і при цьому, як відомо, супроводжувалося стабільним забезпеченням якості освіти на всіх її рівнях).

Найвищими темпами зростала кількість випускників середніх навчальних закладів, що цілком відповідало соціальній і культурній політиці держави. Важливою закономірністю було збільшення абсолютної та відносної чисельності осіб, які одержали середню професійну освіту. Цій тенденції посприяли відповідні рішення ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР другої половини 1960-х рр., що передбачали створення мережі закладів професійно-технічної освіти та надання різноманітних пільг молоді, яка виявляла бажання в них навчатися [5]. Наслідки цілеспрямованої освітньої політики стали особливо помітними у 1970-ті рр., коли в основному були реалізовані відповідні державні рішення і кількість осіб з середньою професійною освітою стрімко зросла.

Важливим підсумком радянської політики в освітній сфері стало планомірне збільшення чисельності кадрів з вищою кваліфікацією. Тільки за 1970-ті рр. питома вага студентів серед молоді стала більшою майже вдвічі. Протягом останніх десятиліть існування Радянського Союзу Ради Міністрів союзних республік повсякчас одержували завдання значно покращити керівництво вищими і середніми спеціальними навчальними закладами республіканського підпорядкування. До того ж значна увага приділялася розвитку міжреспубліканської кооперації у підготовці спеціалістів вищої кваліфікації.

Здобуття Україною державної незалежності призвело до подальших реформаторських нововведень в освітній сфері. З середини 1990-х рр. відбулися значні зміни у структурі системи освіти на всіх її рівнях. Так, за даними першого Всеукраїнського перепису 2001 р. на кожну 1000 молоді віком від 15 до 29 років припадала 91 особа з повною вищою освітою, 19 - з базовою вищою, 141 - з неповною вищою, 467 - з повною загальною

середньою, 243 - з базовою загальною середньою і 31 - з початковою загальною. Однак загалом за період з 1989 по 2001 рр. чисельність молодих осіб з вищою (повною, неповною, базовою) освітою зменшилася відповідно з 314 до 251 особи, водночас зросла кількість молоді з початковою освітою. Основною причиною такого помітного зменшення частки осіб з вищим рівнем освіти були соціально-економічні негаразди. Залежність професійного вибору від суми і регулярності одержаного прибутку не давала молоді реалізовувати свої освітньо-професійні прагнення. Водночас відбулося формування соціально-демографічної кризи. Внаслідок зменшення народжуваності меншою ставала і загальна кількість випускників загальноосвітніх середніх шкіл: вже у 2001 р. їх нараховувалося на 15,7% менше, ніж у 1989 р.

Отже, загальна характеристика динаміки рівня освіти засвідчила відповідність змін в освітньому рівні соціально-економічним та політичним вимогам часу. Якщо модернізація у сфері радянської освіти 1950-60-х рр. знаходила вираз в остаточній ліквідації безграмотності та у боротьбі з малограмотністю, то наприкінці 1970-80-х рр. ці нововведення вже стали певною мірою усталеною соціокультурною традицією періоду «розвиненого соціалізму».

Натомість розпад СРСР водночас з соціально-економічними, демографічними кризовими проявами призвів: по-перше, до реформ у галузі освіти, що вже відповідало пострадянським модернізаційним тенденціям; по-друге, до руйнації традиційних настанов на пріоритетність якісної освіти і в цьому випадку штучна політична модернізація вкрай негативно позначилася на рівні освіти молодого покоління, представники якого закінчували середню школу протягом 1990-х рр. Наслідком зазначених суспільних змін стало зменшення абсолютної і відносної чисельності студентства і, відповідно, значно менші показники частки осіб з вищою освітою саме серед молоді, у порівнянні з населенням середніх вікових груп (передусім від 30 до 50 років). Подібні зміни у суспільній життєдіяльності за формою є наслідком перехідного періоду, а за суттю роблять перспективи подальшого успішного розвитку соціуму досить сумнівними. Негативу додає катастрофічне зменшення якості вищої освіти. Враховуючи масову еміграцію найбільш кваліфікованих кадрів до країн далекого і близького зарубіжжя все вищесказане ставить під реальну загрозу досягнення Україною у найближче десятиліття високих показників соціокультурного і, відповідно, соціально-економічного розвитку.

Характеристика етнічного виміру динаміки рівня освіти ще більше конкретизує зроблені висновки, переводячи сам предметний аналіз у русло вивчення особливостей націотворення. Основний інтерес у такому тематичному ключі викликає визначення якісних освітніх характеристик титульного етносу незалежної держави – етнічних українців. Водночас з'являється можливість вивчити соціокультурний аспект розвитку

національних меншин у сучасній Україні. Зрештою, саме показники рівня освіти дозволяють визначити соціальну зрілість будь-якої етнічної групи, можливості професійної самореалізації її представників у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

За даними першого Всеукраїнського перепису у 2001 р. в Україні постійно проживали представники 132 національностей та народностей. Не вдаючись до дискусії про правомірність застосування поняття поліетнічності щодо населення України слід ще раз констатувати - чисельно і територіально домінуючим етносом незалежної держави є один із найчисленніших етносів Європи - українці. За підсумками перепису 2001 р. кількість етнічних українців у державі становила 37541,7 тис. осіб, які постійно проживали в Україні, тобто 77,8% всього населення [6]. При цьому за період з 1989 р., коли було проведено останній Всесоюзний перепис населення, їх кількість зросла на 122,6 тис. (0,3%), а питома вага відносно всього населення збільшилася на 5,1%.

Чисельне переважання українців простежувалося майже на всій території України, за винятком АР Крим. Найвищими показниками питомої ваги етнічних українців відзначалися західноукраїнські області (зокрема, на Івано-Франківщині та Тернопільщині їх частка сягала понад 97% населення). Чернігівська, Київська та Полтавська області також відрізнялися значною питомою вагою українців (понад 93%), однак в цих областях поступово відбувалося зменшення частки українців у складі населення. Наведені показники не тільки засвідчують абсолютну чисельну перевагу українського етносу практично на всій території країни, але й вказують на визначальну соціально-економічну та етнокультурну роль титульного етносу в життєдіяльності суспільства. Саме тому важливим якісним показником соціальної зрілості населення країни в цілому стає рівень освіти основної його частини – етнічних українців.

Важливо підкреслити, що за показниками освітнього рівня українці у 1980-х рр. поступали лише євреям та росіянам. За даними перепису 1989 р. серед всіх українців віком від 10 років і старше, які постійно проживали в УРСР 7,8% мали освіту вищого рівня і 28,9 % - середню освіту [7]. Незважаючи на порівняно незначну частку осіб з вищою освітою, слід підкреслити, що в 1960-70-ті рр. цей показник зростав швидкими темпами. Особливо яскраво ілюструє зазначену динаміку статистичні дані щодо зайнятого населення української національності. У 1979 р. на 1000 зайнятих українців припадало лише 76 осіб з вищою освітою (забігаючи наперед слід підкреслити, що у євреїв, наприклад, відповідний показник дорівнював 384 особам). Втім, за десять років - до 1989 р. - серед українців цей показник досяг рівня 117 осіб і, хоча й залишався меншим за аналогічні показники серед євреїв і росіян, все ж засвідчував інтенсивність здобуття вищої освіти представниками титульного етносу республіки.

Пояснення таким змінам слід шукати в урбанізаційних та промислових процесах в УРСР післявоєнного періоду. Як відомо, вищі рівні освіти та й загалом їх поширення властиві здебільшого міському населенню. Етнічні ж українці тривалий час в абсолютній більшості залишалися мешканцями сіл. Це було усталеною тенденцією і відповідало історичним ментальним рисам українства, які не одне століття формували свою життєву філософію.

Однак друга половина ХХ ст. внесла докорінні зміни у поселенську структуру розселення українців. Згідно даних переписів населення з 1959 по 2001 рр. питома вага міських жителів у складі етнічного українського населення збільшилася майже удвічі і досягла 63%. У такому контексті основний урбанізаційний стрибок відбувся за радянських часів: у 1989 р. частка міських мешканців серед українців становила вже 60,3%, відповідно за 1990-ті рр. цей показник зріс ще на 2,7%. Подібні зміни безумовно сприяли полегшенню доступу українців до отримання вищої та середньої спеціальної освіти, оскільки абсолютна більшість навчальних закладів різного рівня акредитації зосереджувалася саме у містах.

Період незалежності відзначився масовим відкриттям вищих навчальних закладів різного ґатунку і, відповідно, розширення їх мережі мало посприяти зростанню показників питомої ваги осіб з вищою освітою серед представників різних етнічних груп. Скоріш за все, саме ця тенденція і стала визначальною щодо зростання відносної чисельності українців, які мали повну вищу освіту у 2001 р. – у порівнянні з 1989 р. показник зріс на 3,9% і становив вже 11,7%. Оскільки питома вага міських мешканців серед представників титульного етносу за період між двома вказаними переписами збільшилася лише на 0,3%, а скорочення загальної чисельності українців внаслідок зменшення народжуваності у 1990-ті рр. не могло вплинути на здійснені підрахунки (враховувалося постійне населення віком від 10 років і старше, тобто всі особи народжені до 1991 р.), то висновок про визначальну роль змін у системі освіти, як основну причину зростання освітнього рівня українців можна вважати логічним.

Серед національних меншин України найбільшою була етнічна група росіян. На відміну від українців, відносна чисельність яких поступово зменшувалася за післявоєнний радянський період і почала зростати тільки за роки незалежності, у росіян простежувалася протилежна тенденція. З 1959 по 1989 рр. їх частка збільшилася з 16,9% до 22,1% (відповідно з 7090,8 тис. осіб до 11355,6 тис. осіб). Натомість за період з 1989 по 2001 рр. відбулось зменшення абсолютної та відносної чисельності росіян, які постійно проживали в Україні – до 8334,1 тис. осіб (17,3% від усіх мешканців країни). Обидва процеси – зростання і зменшення питомої ваги представників російського етносу - відбувалися передусім внаслідок міграційних процесів: у 1950-80-х рр. масовим був приплив росіян до УРСР, а 1990-ті рр. ознаменувалися інтенсивною еміграцією представників етносу до Російської Федерації. Питома вага росіян є найвищою в Криму, де вони за цим

показником випереджають українців, а також на Луганщині, Донеччині, Харківщині та в південних областях – Одеській, Херсонській та Миколаївській.

Географія розселення росіян засвідчує, що представники етносу в якості робочої сили різної кваліфікації в першу чергу заселяли промислові регіони України. Така особливість зумовлювала активну участь росіян в індустріальному розвитку УРСР і передбачала необхідність набуття належної освіти. Тому не дивно, що росіяни помітно переважали титульний етнос за рівнем освіченості. У 1989 р. серед росіян віком від 10 років і старше, які постійно проживали в Україні нараховувалося 14,4% осіб з вищою освітою, середню професійну освіту мало 19,9%, а найбільшим був показник щодо середньої загальної освіти – 27,6%.

Закономірно, що росіяни, як основа робітничого класу СРСР та союзних республік, відзначалися порівняно високою питомою вагою фахівців з середньою спеціальною освітою, які повсякчас поповнювали лави робітничого класу. За цим показником (19,9%) вони випереджали українців на 4,5%.

Втім, головне, що привертає увагу при порівнянні з українцями – це велика різниця в показниках вищої освіти: росіяни мали майже в два рази (!) більший показник. Натомість середню освіту мала трохи більша частка українців – різниця з показником серед росіян становила 1,3%.

Найбільш поширеним у сучасній українській історіографії є тлумачення високого освітнього рівня росіян як закономірного наслідку закріплення за цією етнічною групою статусу титульної нації – тенденції започаткованої в Російській імперії і розвиненої за радянських часів. Поза всяким сумнівом етнополітичні процеси мали значний вплив на особливості соціокультурного розвитку російського етносу. Дійсно, основною мовою в системі вищої і середньої освіти за радянських часів була російська мова, у більшості випадків наукова і навчально-методична література друкувалися російською мовою і це давало пріоритет етнічним росіянам щодо успішного навчання та здобуття освіти. Однак, якщо спиратися тільки на концепцію ідеологічного домінування росіян, то в ці рамки не буде вписуватися ситуація щодо євреїв, які мали найвищі показники рівня освіти і аж ніяк не могли виступати в якості титульного етносу ані в СРСР (у сучасних історичних дослідженнях такий статус відводиться росіянам), ані в радянських республіках.

До того ж більш глибокий аналіз витоків вказаної проблеми переконує у наявності того, що визначальний вплив на формування високого рівня освітньої самореалізації етнічних росіян мали особливості їх соціально-економічної діяльності. Міграційні процеси, які в різні історичні періоди гарантували забезпечення робочою силою підприємства різних галузей важкої промисловості в Україні, призвели до масового припливу росіян передусім в індустріальні центри республіки. Оскільки в кінці 1980-х рр. в

УРСР росіяни маже на 90% були міськими мешканцями (що відповідало специфіці їх професійно-галузевої зайнятості), це об'єктивно сприяло більш масовому залученню представників етносу до навчання у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах (які зосереджуються саме в містах). Важливим також був фактор територіального розселення етнічних росіян: саме індустріальні області республіки мали найбільш потужну і розгалужену мережу вищих навчальних закладів. Отже, вже за радянських часів росіяни, як більш урбанізований етнос, були прикладом інтенсивного впливу модернізаційних процесів на соціальну структуру етносів.

Роки державної незалежності України привнесли свої корективи у динаміку освітнього рівня росіян: зросла питома вага осіб з повною вищою освітою – до 2001 р. їх стало більше на 4,3%. Незважаючи на те, що росіяни за цим показником і надалі беруть верх над українцями, 1990-ті рр. стали періодом більш інтенсивного зростання частки студентства серед етнічних українців. Коефіцієнт росту питомої ваги випускників інститутів та університетів за вказаний період у українців становив 150%, а у росіян – 129,9%. Випереджали українці росіян і за темпами зростання частки осіб з середньою загальною освітою: показники відповідно становили 123,2% та 117,8%.

Зазначений період знаменувався масовими міграційними процесами, внаслідок яких представники багатьох національних меншин емігрували за межі України, як правило повертаючись на батьківщину. Цей процес, разом з етнодемографічними змінами, призвів до зменшення питомої ваги городян у складі етнічної групи росіян. Хоча скорочення і не було значним (в межах 1%), все ж у сукупності з масовою еміграцією (яка в першу чергу спричинила загальне зменшення чисельності росіян), позбавляло етнічну групу значної кількості працездатних осіб з різними рівнями освіти. У програмі Всеукраїнського перепису 2001 р. відсутня інформація про кількість осіб з середньою професійною освітою, тому здійснення ретроспективного порівняння в такому розрізі неможливе. Загалом процес модернізації українського суспільства, що продовжував відбуватися в останні десятиліття, сприяв кількісному зростанню випускників вишів саме серед представників титульного етносу незалежної держави.

В УРСР у 1980-х рр. третьою за чисельністю представників була етнічна група євреїв. Слід зазначити, що абсолютна кількість євреїв у республіці постійно зменшувалася, причинами чому були асиміляція, звужений режим демографічного відтворення та зовнішня еміграція представників етносу. До 1989 р. в УРСР євреїв залишилося 486,3 тис. осіб, що становило 57,9% від максимального показника 1959 р. За даними перепису 2001 р. щодо постійного населення євреями себе самоідентифікували тільки 103,6 тис. осіб (вчетверо менше, ніж було наприкінці 1980-х рр.) – наслідки еміграції стали максимально відчутними.

Євреї – це один з небагатьох етносів, традиційні аспекти розвитку якого неконфліктно співіснують з модернізаційними запозиченнями. Саме єврейській національній меншині, на думку істориків і соціологів, властиві

ефективні динамічні механізми соціальної адаптації, вироблені протягом багатьох століть історичного розвитку у найскладніших політичних ситуаціях.

Перше за все слід нагадати про масове поширення серед євреїв прагнення реалізовуватися у сфері розумової праці, чому цілком сприяє майже виключно міське їх розселення – на кінець 1980-х рр. у містах проживало 99,2% (!) євреїв України. У 1989 р. серед євреїв віком від 10 років і старше, які постійно проживали в УРСР понад третина мали повну вищу освіту (34,5% - це найвищий показник серед усіх етносів республіки), 23,6% - закінчили середні спеціальні навчальні заклади і 18,6% - одержали загальну середню освіту. Порівняно незначна частка осіб з загальною середньою освітою пояснюється високим рівнем прагнення до набуття вищого рівня професійної кваліфікації: питома вага фахівців з вищою освітою серед євреїв була у 4,4 рази більшою за відповідний показник у українців та в 2,4 рази – у росіян. За даними 2001 р., незважаючи на значне кількісне скорочення, євреї залишалися в абсолютній більшості мешканцями міст (98,5%). Тому не викликає сумнівів те, що сучасний освітній рівень євреїв в Україні також є дуже високим.

Білоруси у 1989 р. були четвертою за чисельністю етнічною групою УРСР. За 1990-ті рр. ситуація змінилася – на початку XXI ст. білоруси кількісно поступалися тільки українцям і росіянам. За роки незалежності їх чисельність серед постійних мешканців України скоротилася в 1,6 рази: з 486,3 тис. до 275,7 тис. осіб. Знову-таки вирішальним фактором зменшення стала масова еміграція. Часткова асиміляція також додавала інтенсивності процесу кількісного скорочення. Однак це майже не позначилося на відсотку міського населення серед білорусів – з 1989 р. до 2001 р. показник зменшився лише на 1,5% і становив 77,8%, що було помітно більше, ніж у самих українців. Білоруси України, як і росіяни, здебільшого були переселенцями в українських землях і головною причиною їх масової імміграції у 1950-80-х рр. слід вважати радянську соціально-економічну політику, а основними пунктами вселення мігрантів - промислові центри УРСР. Отже, наявними були сприятливі умови для поширення освіченості серед білорусів.

Статистичні дані переписів підтверджують висловлене припущення. У 1989 р. 11,1% від загальної чисельності білорусів України віком від 10 років і старше мали вищу освіту, в чому випереджали українців на 3,3%. З часом ця диспропорція навіть зростає: у 2001 р. різниця стала трохи більшою - 3,9%, а показник частки осіб з вищою освітою у білорусів досяг 15,6%. Така динаміка освітнього рівня є абсолютно аналогічною ситуації з росіянами. Водночас за відповідним коефіцієнтом росту показника білоруси (140,5%), як і росіяни (129,9%), поступалися українцям (150%). Наприкінці 1980-х рр. білоруси так само відзначилися більшою, ніж українці, питоною вагою випускників середніх спеціальних закладів - серед білорусів їх було на 3,7% більше, а також трохи меншою часткою осіб з загальною середньою освітою – тут білоруси поступалися українцям на 0,1%. Отже, основні тенденції у

змінах в освітньому рівні білорусів тотожні процесам, що спостерігалися по відношенню до російського етносу.

Молдовани, як і всі досліджувані етнічні меншини України, що населяли Україну в досліджуваний період, характеризувалися поступовим зменшенням загальної чисельності представників (на відміну від українців, яким була властива тенденція кількісного зростання). З 1989 по 2001 рр. загальна чисельність молдован зменшилася з 324,5 до 258,6 тис. осіб (наведені дані щодо постійного населення). Серед етносів, чисельність представників яких у вказаний період перевищувала 200 тис. осіб, молдовани були найменш урбанізованими. Якщо наприкінці 1980-х рр. у містах проживала рівно третина молдавського населення УРСР, то у 2001 р. цей показник скоротився до 28,5%.

Все зазначене помітно ускладнювало освітні процеси в етнічній групі молдован. Дійсно, осіб з повною вищою освітою була найменша відносна кількість саме серед молдован: у 1989 р. тільки 3,7% молдован віком від 10 років і старше мали відношення до вищого рівня освіти (що вдвічі менше за аналогічний показник серед українців), ще 9,5% були випускниками середніх спеціальних навчальних закладів і 30,4% одержали атестат загальної середньої школи. Основним фактором виступало своєрідне традиційне соціальне протиріччя між містом і селом - чим більше було у складі етносу сільських мешканців, тим нижчими були показники рівня освіти його представників. Втім, модернізація суспільства 1990-х рр., всупереч висловленій тезі, призвела водночас із зростанням аграризації етнічної групи молдован до незначного підвищення у її складі питомої ваги осіб з повною вищою освітою – до 5%.

Болгари – ще одна національна меншина, яка водночас із зменшенням загальної чисельності її представників у вказаний період (з 233,8 тис. до 204,6 тис. постійних мешканців України), характеризувалася поступовим скороченням серед них частки міських жителів - з 42,7 до 41,3%. За наведеними показниками болгар можна віднести до однієї умовної групи з молдованами. Споріднює ці етноси також структура і динаміка освітнього рівня. Серед болгар було теж мало осіб з повною вищою освітою – 6,1% у 1989 р. і 9,1% - у 2001 р., основну масу склали особи з загальною середньою освітою – відповідно 26,9 та 30%. Єдине, що помітно відрізняло етноси у запропонованому порівнянні – це помітно більша частка фахівців з середньою спеціальною освітою серед болгар (у 1989 р. – 13,5%, що на 4% більше, ніж у молдован). За інших однакових умов причину такої диспропорції слід шукати у більш високому рівні соціальної адаптації болгар, який за роки незалежності, незважаючи на сталість традиційних соціальних характеристик, певною мірою продовжував зростати.

Етнічна група поляків за більшістю досліджуваних параметрів нагадує етнічних українців. Основна відмінність полягає у скороченні чисельності поляків. Зокрема, з 1989 по 2001 рр. їх кількість зменшилася з 219,2 тис. до 144,1 тис. осіб, що засвідчує порівняно високі темпи депопуляції. В інших аспектах характеристики обох етносів є цілком спорідненими. Як і в

українців, у поляків міські мешканці становили близько 2/3 від загальної чисельності представників цієї етнічної групи. До того ж, за 1990-ті рр. питома вага жителів міст поступово зростала (у поляків – з 67,6 до 69,1%). За рівнем і структурою освіти пропорції також можна вважати схожими. Осіб з повною вищою освітою серед поляків теж було порівняно небагато, хоча темпи їх приросту були значними: у 1989 р. – 6,7%, у 2001 р. – 11,3%. За радянських часів частка випускників спеціальних середніх закладів освіти серед поляків і українців була майже однаковою (у 1989 р. відповідно 14 і 15,4%). Аналогічною була ситуація щодо осіб із загальною середньою освітою (у тій же послідовності – 27,6 і 28,9% у 1989 р. та 34,3 і 35,6% у 2001 р.). Що ж стосується негативної кількісної динаміки представників польської національної меншини, то, враховуючи тривалість та поступальність цього процесу (у 1959 р. в Україні наховувалося близько 360 тис. поляків і кожного наступного десятиліття їх ставало на 36-75 тис. менше) в етнологічній науці це пояснюється двома визначальними тенденціями: акультурацією і асиміляцією етнічних поляків та реаккультурацією полонізованих раніше українців.

До числа етносів з чисельністю представників понад 200 тис. осіб у 2001 р. додалися кримські татари (248,2 тис. осіб). Наприкінці 1980-х рр. їх кількість була незначною (38,6 тис. осіб), тому докладна розробка даних по цьому етносу в підсумках перепису 1989 р. не здійснювалася і дані по рівню освіти відсутні. Однак, враховуючи виняткові темпи зростання чисельності представників цієї національної меншини, що було пов'язано з процесом репатріації, слід навести статистичні дані перепису 2001 р. Кримські татари – лише на третину міські жителі, однак рівень освіти у них вищий, ніж у молдован, а також угорців і румун (ці етноси представлені відповідно 156,6 тис. та 151 тис. осіб), які також в абсолютній більшості проживають в селах. Зокрема, вищий рівень освіти здобули 9,1% кримських татар, тоді як у вказаних етносів цей показник коливається в межах 4-5% (найменше – серед румун, найбільше – серед молдован). Щоправда, показник питомої ваги осіб із загальною середньою освітою серед кримських татар є найменшим серед усіх досліджуваних у статті етносів і становить рівно 30%, тоді як угорці відзначилися відповідно найбільшим показником – 43,3%. Нажаль дослідити зміни освітнього рівня цих національних меншин неможливо за браком необхідних підсумкових статистичних даних.

Таким чином, детальний аналіз динаміки рівня освіти найбільш чисельних етносів України дозволив виокремити основні закономірності, що визначали соціальну адаптацію та статус цих етнічних груп у суспільній життєдіяльності. По-перше, існує об'єктивна прямопропорційна залежність більш високого освітнього рівня від переважання у складі етносів мешканців міст (особливо великих індустріальних та наукових центрів) і це є визначальним фактором. По-друге, титульний етнос України за роки державної незалежності одержав реальну можливість підвищити свої соціальні позиції, що знайшло вираз у найвищих темпах зростання саме серед українців частки осіб з повною вищою освітою (хоча за цим

показником і досі є лідерами росіяни та білоруси – тенденція започаткована за радянських часів). По-третє, кожен із досліджуваних етносів характеризується своєрідним переплетінням впливу традиційних ознак і модернізаційних процесів (що вносить корективи в динаміку освітнього рівня етнічних груп), однак вплив модернізації суспільства стає дедалі відчутнішим. Поглибити запропоновані висновки дозволить подальший комплексний аналіз проблеми з урахуванням розширення хронологічних меж дослідження, освітніх характеристик міського та сільського населення, регіональних особливостей здобуття освіти представниками найбільших етносів сучасної України. Крім теоретичної важливості зроблені висновки мають практичне значення – врахування досвіду минулого разом з визначенням особливостей сучасних процесів дозволить більш зважено здійснювати подальшу національну політику в соціальній і культурній сфері.

Література

1. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження [Текст] / В.І. Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 130 с.; Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження [Текст] / В.І. Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 130 с.; Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні [Текст] / В.І. Наулко. – К.: Головна спец. редколегія літ-ри мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с. та ін.
2. Етнічний склад населення України 1959-1989 рр.: етномовні наслідки російщення [Текст] / В. М. Скляр ; дар. В. М. Скляр. - К. : ВЦ Просвіта, 2008. - 391 с. та ін.
3. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України : тенденції соціальних змін [Текст] / Т. М. Рудницька. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1998. – 170 с. та ін.
4. Показники щодо рівнів освіти молоді наведені та розраховані автором за: Возрастная структура, уровень образования, национальный состав и источники средств существования населения Украинской ССР. Приложение №1 к статистическому бюллетеню №7 (188). – К.: ЦСУ при Совете Министров Украинской ССР, 1972. – С.168-169; Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К.: Державний комітет по статистиці, 1990. – С.98-99; Рівень освіти населення України. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – С.12-13.
5. Народное образование в СССР: сборник нормативных актов // Сост. Н.Е. Голубева. – М.: Юридическая литература, 1987. – 333 с.
6. Показники щодо динаміки чисельності та поселенської структури етносів наведені та розраховані автором за: Національний склад населення України та його мовні ознаки. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – С.14-15; Національний склад населення України (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – Частина 1. – К.: Міністерство статистики України, 1991. – С.4-12;
7. Показники щодо рівнів освіти найбільших етносів України наведені та розраховані автором за: Архів Держкомстату України, управління демографічної статистики і праці, спр.488, т.1. Таблиця 33 с (абс.). Розподіл всього і зайнятого населення окремих національностей за віком і рівнем освіти, УРСР (1990), арк.3-16; Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю і віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С.309-310.